

Agonistička kritika deliberativne i pluralističke demokratije u delu Šantal Muf

Pregledni naučni članak

DOI: 10.7251/SIN2102003V

UDK: 329.4:316.48]:321.01Šantal Muf

Primljen: 18. maj 2021.

Prihvaćen: 25. avgust 2021.

Kristina Vasić

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Kontakt:

Kristina Vasić
christinevasic@gmail.com

© 2021 *Autor*. Objavljeno pod uslovima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korišćenje, dijeljenje i umnožavanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uslov da se ispravno citira djelo i autor, te uputi na izvor. Licenca ne dopušta dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku.

Agonizam, koji naglašava značaj konflikta u politici, može se pozicionirati nasuprot klasičnom pluralizmu i deliberativnoj demokratiji, mada postoje pokušaji njegovog izmirenja sa deliberativnim modelom. Cilj ovog rada jeste analiza agonističke političke teorije, koja naglašava agon (nadmetanje, grč.) kao inherentnu karakteristiku politike, koju ne treba iskoreniti ili potiskivati u domen privatnog, već je priznati i tretirati u okvirima liberalne demokratije. Fokus će biti na agonističkom modelu demokratije koji nudi Šantal Muf (Chantal Mouffe), kao jedna od najuticajnijih teoretičarki u ovoj oblasti. U ovom radu ću se usredsrediti na agonističku kritiku dva pomenuta modela demokratije, ispitujući njenu opravdanost, i razmotriti alternativu koju agonizam nudi. Konačno, predstaviti pokušaj integracije deliberativne i agonističke demokratije.

Ključne reči:

agonizam; Šantal Muf; deliberativna demokratija; pluralizam

Uvod

U ovom radu nastojim da ispitam opravdanost agonističke kritike deliberativne i pluralističke demokratije, fokusirajući se na agonistički model demokratije Šantal Muf (Chantal Mouffe). Prema ovoj teoretičarki agonizma, klasični pluralizam se suočava sa problemom isključivanja manjina, tj. onih koji nisu reprezentovani interesnim grupama. Pluralizam nikada ne može da bude sveobuhvatan, već ograničen, jer je potpuni društveni konsenzus nedostižan (Worsham i Olson, 1999), a konflikt je ontološka karakteristika svakog društva. Prema Muf, saglasnost nije moguće dostići ni putem deliberacije, jer odnosi moći utiču na racionalnu debatu koja je nužna u modelu deliberativne demokratije. Takođe, svako slaganje podrazumeva isključivanje suprotstavljenih glasova, te je konsenzus uvek parcijalan. Agonistički pristup demokratiji, koji zastupa Muf, podrazumeva prihvatanje disenzusa kao

osnovne karakteristike društva, koji ne treba potiskivati pretendovanjem na postizanje sagalsnosti, već ga transformisati u prijateljsko nadmetanje. Antagonizam treba, dakle, pretvoriti u agonizam. Međutim, ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri je to moguće. Ovaj rad će ispitati održivost agonističke kritike dva pomenuta modela demokratije, razmatrajući mogućnost zbližavanja agonističkog i deliberativnog modela.

Da bismo razumeli agonističku kritiku deliberativne i pluralističke demokratije, potrebno je upoznati se sa širim kontekstom u kojem ona nastaje. Izraz koji bi možda najbolje opisao tok savremene politike na koji agonizam reaguje jeste "post-demokratija", koji Kolin Krauč (Colin Crouch) popularizuje u političkom diskursu preko naziva istoimene knjige, mada su ga ranije koristili Žak Ransijer (Jacques Ranciere) i Šeldon Volin (Sheldon Wolin). Ovom frazom se označava skliznuće politike u kontrolu privilegovanih grupa, tj. profesionalizovane političke elite, nauštrb šire političke participacije, koja se iscrpljuje povremenim učešćem na izborima. S druge strane, kapitalističkim biznismenima i njihovim lobistima, koji čine manjinu, data je ekstenzivna sloboda, bez uključivanja šire populacije u preispitivanje dominantne neoliberalne kapitalističke paradigme (Crouch, 2000, p. 3). Ovakav odnos moći odaljava demokratiju od njenog antičkog značenja, koje podrazumeva vladavinu naroda, transformišući je u tiraniju, ali ne većine, već manjine, koja uspostavlja hegemoniju. Dakle, *vox populi* je utišan, u hegemonskom odnosu, gde „neka partikularnost preuzima na sebe reprezentaciju univerzalnosti potpuno nesamerljive sa njom“ (Laclau i Mouffe, 2001, p. xiii). Ova kriza u liberalnoj demokratiji otkriva nam, smatra Muf, ontološku karakteristiku svake političke zajednice, a to je konflikt, čije nepriznavanje i zataškavanje od strane hegemonu može dovesti do političke apatije ili rešavanja nesuglasica izvan demokratskih okvira. Čini se da je ovo slika naše realnosti, sa porastom desno-populističkih pokreta, fokusiranih na pitanja nacije i vere i udaljavanje neprijatelja tradicije, jer „u nedostatku demokratskih političkih borbi sa kojima bi mogli da se identifikuju, njihovo mesto preuzimaju druge forme identifikacije, etničke, nacionalističke ili religijske prirode“ (Mouffe, 1993, p. 6).

Posledice ovakvog demokratskog deficita stoga uključuju vezivanje biračkog tela za desne, konzervativne ili fundamentalističke političke projekte, koji vode daljoj polarizaciji društva i antagonizaciji određenih grupa, dok levica sve više prelazi u centar, u tzv. "treći put", pod uticajem kapitalističkog poretka. Dakle, uzrok depolitizacije liberalne demokratije leži u vidnom proširenju konsenzusa, tj. hegemonskoj pretenziji reprezentacije koja je, u realnosti, znatno uža, kao i u zamagljivanju granica između leve i desne dimenzije političkog spektra (Paxton, 2019). Ovakvo prevazilaženje jasnih obrisa političkih opcija, a uz to i političke borbe, onemogućava građane da se vežu za određeni kolektivni identitet, što posledično narušava političku jedinstvenost, čineći građane prijemčivijim za alternative u vidu demagoga, koji nude jasno ocrtane, crno-bele narative, s kojima je lakše identifikovati se. Stoga, ukoliko se u političkoj areni disenzus i konflikt priznaju kao „životna

snaga demokratije“ (Lipset, 1960, p. 83), a ne kao njeni remetilački faktori, te ako se očituju u suprotstavljenim političkim opcijama, građani će moći da oforme neki kolektivni identitet i neće tražiti odušak u nedemokratskim vidovima ponašanja ili čak nasilju, smanjujući rizik i od autokratije, tj. zauzimanja simboličkog prostora od strane nekog “označitelja gospodara“ (Lacan, 1993). Ovo potonje je moguće zahvaljujući “praznom prostoru demokratije“ (Lefort, 1988), tj. činjenici da je lokus političke vlasti u demokratiji u praznom prostoru, gde su vidljivi samo mehanizmi izvršavanja vlasti ili izabrani politički autoriteti, dok se ne može odrediti u čijim rukama je, zapravo, koncentrisana moć, jer su “narod“ ili “većina“ suviše široki pojmovi. Moć, dakle, ne pripada nikome, ali ovaj prazan prostor mogu da popune autokrate i demagozi, pozivajući se na totalitarističku fantaziju o narodu-kao-jednom, nudeći jedinstveni identitet koji se suprotstavlja *drugome*. Pošto je „izvršavanje moći podložno procedurama periodične distribucije, /.../ ovaj fenomen implicira institucionalizaciju konflikta“ (Lefort, 1988, p. 17), čije je „eliminisanje ili razrešenje ne samo nemoguće, već i nepoželjno“ (Flynn, 2005, p. 23).

Konflikt je, dakle, jedan od onto-političkih uslova demokratije (William Connolly, prema Wenman, 2013), koji se ne može i ne treba suzbiti, jer predstavlja odbranu od autokratije, hegemonске reartikulacije ili sublimacije neispoljene agresivnosti u otvorenu hostilnost prema “neprijateljima poretka“. Glavno pitanje zato postaje kako posredovati u sukobima u okvirima koji prate vrednosti liberalne demokratije, uz agonističko poštovanje prema *drugome* (Connolly, 2004) i odbacivanje mogućnosti racionalnog, opšteg konsenzusa, kojim se potiskuju subverzivni stavovi ili mišljenja “hegemonских subjekata“. Na narednim stranama biće predstavljena agonistička kritika klasičnog pluralističkog rešenja konflikta u demokratiji, kao i deliberativnog modela demokratije, s fokusom na Habermasova (Jürgen Habermas) gledišta o razboritom konsenzusu kao cilju procesa deliberacije, nakon uvodnog određenja agonističkog modela demokratije.

Agonistički model demokratije

Dimenziju antagonizma Muf vidi kao ontološku karakteristiku svakog društva i izjednačava je sa političkim. Takođe, odnosi u društvu su uvek konstituisani odnosima moći, koji se ne mogu eliminisati (Mouffe, 2000, p. 100). Prema njoj, deliberativna i pluralistička demokratija prenebregavaju uplive odnosa moći u postizanju konsenzusa oko pitanja bitnih za neku političku zajednicu. Naime, osobe koje imaju moć mogu da zauzmu hegemonску poziciju spram ostatka društva i nametnu svoje definicije ili interpretacije demokratije. Tako je, za Muf, uspostavljanje bilo kog diskursa autoritaran čin (Kapoor, 2002, p. 464), jer podrazumeva dominaciju nad suprotstavljenim pogledima i stvaranje pravila demokratije iz perspektive hegemonа. Stoga je svaka saglasnost samo delimična, jer pretpostavlja isključivanje onih koji se protive postignutom konsenzusu: „Moramo da prihvatimo da je svaka saglasnost privremeni rezultat provizorne hegemonije, kao stabilizacije moći, i da uvek podrazumeva neku vrstu isključivanja“ (Mouffe, 2000, p. 104). Muf traga za

modelom demokratije koji će uhvatiti prirodu političkog i postaviti pitanja moći i antagonizma u svoj centar (Mouffe, 2000, p. 99) i takav model nalazi u agonizmu. Agonistička demokratija prihvata postojanje konflikta u društvu i ne pokušava da ih suzbije ili izmesti u domen privatnog, ali teži da spreči njihovu eskalaciju, izmičući pluralizam vrednosti sa liberalno-demokratskom tolerancijom. To se postiže konstruisanjem "njih" ne kao neprijatelja, već kao protivnika. Antagonizam, dakle, treba da se transformiše u agonizam, ali ne u ekstremni pluralizam bez granica, koji pretpostavlja nesamerljivost i heterogenost, već u agonizam u okvirima liberalno-demokratskih pravila igre, koja, prema Muf, obuhvataju jednakost i slobodu. U ovakvom uokviravanju konflikta, suprostavljeni *drugi* se više ne posmatra kao „neprijatelj kojeg treba uništiti“, već kao „protivnik, neko čije ideje napadamo ne preispitujući njegovo pravo da brani svoje ideje“ (Mouffe, 2000, p. 102). Antagonizam je tako borba između neprijatelja, dok je agonizam borba između protivnika, sa bitnom razlikom da neprijatelji ne dele zajednički simbolički prostor, za razliku od protivnika, koji samo žele da drugačije organizuju to simboličko polje. Kategorija "neprijatelja" i dalje postoji i dodeljena joj je uloga ujedinjavanja kolektiva protivnika i sprečavanja njihovog međusobnog trvenja, jer ih sjedinjuje razlikovanje spram neprijatelja (Mouffe, 2000). Agonistička konfrontacija se ne posmatra kao pretnja demokratiji, već kao uslov njene egzistencije (Mouffe, 2000, p. 103). Muf naglašava da „demokratija koja funkcioniše dobro zahteva žestok sudar demokratskih političkih pozicija“ (Mouffe, 2000, p. 104), te da, ukoliko ovo nije slučaj, umesto demokratskog sukobljavanja može doći do sukobljavanja po nacionalnim, verskim i drugim osnovama koje predstavljaju kolektivnu identifikaciju, što može da eskalira u podrivanje demokratske civilnosti i nasilje.

Agonistička demokratija ne potiskuje sukob u domen privatnog, kao što to čini Džon Rols (John Rawls), koji dozvoljava pluralizam vrednosti u vidu različitih sveobuhvatnih doktrina, ali ostajući pri mogućnosti dostizanja preklapajućeg konsenzusa u domenu javnog. Naprotiv, agonistički model treba da održi demokratsko sukobljavanje u javnom životu, stvarajući prostor za neslaganje i formirajući institucije u kojima se ono može ispoljiti. U pozadini ovakvog zadatka agonističke demokratije leži pretpostavka Muf da je potpuna demokratija iluzija, jer su društveni odnosi i identiteti uvek prožeti hegemonskim strukturama (Mouffe, 2000, p. 105).

Agonistička kritika klasičnog pluralizma

Pluralistička teorija, konvencionalno shvaćena, koncipira politiku kao „nadmetanje između mnoštva organizovanih interesnih grupa /.../ radi uticaja na ishode izvršnih odluka“ (Wenman, 2003, p. 58), sa fokusom na proceduru i pitanje „kako demokratija zaista funkcioniše“ (Mladenović, 2008, p. 218). Odgovor na ovo pitanje leži u interakciji između različitih interesnih grupa, a ne na samim individuama, čiji se identitet uzima kao unapred zadat. Upravo će ova fiksnost identiteta predstavljati sporno mesto za teoretičare agonizma, koji, u poststrukturalističkom maniru, kritikuju nepromenljivost i jedinstvenost identiteta individua i kolektiva. Klasični plura-

listi ne problematizuju datost identiteta, smatrajući da interesne grupe, unapred konstituisane, ulaze u političku borbu, prenebregavajući uticaj odnosa moći koji ko-konstruišu identitete. Pitanje koje se nameće jeste da li možemo da odvojimo političko od društvenog. Da li je moguće razgraničiti formiranje socijalnih identiteta od domena političkog, dakle sfere „praksi, diskursa i institucija koje nastoje da uspostave određeni poredak i organizuju ljudsku koegzistenciju u uslovima koji su uvek potencijalno konfliktni, jer su pod uticajem *političkog*“ (Mouffe, 2000, p. 101)? Ako „političko“ shvatimo kao „dimenziju antagonizma koja je inherentna ljudskom odnosima,“ postaje problematično tvrditi da interesne grupe tek ulaskom u domen politike stižu dimenziju političkog (Mouffe, 2000, p. 101). Politička dimenzija, čini se, deluje koekstenzivno stvaranju identiteta, konstituisanju neke grupe kao „interesne“, pri čemu ne treba zanemariti element odnosa moći, spram kojih se identiteti koncipiraju na određeni način.

Prema Muf, „ako se radi o pravoj političkoj artikulaciji, a ne samo o priznanju empirijskih razlika, identitet naroda se mora videti kao rezultat političkog procesa hegemonске artikulacije“ (Mouffe, 2000, p. 56), u kojoj „gospodar označitelj uključuje partikularni element koji zauzima univerzalnu strukturišuću funkciju u okviru određenog diskurzivnog polja“ (Laclau i Mouffe, 2001, p. xi). Takvu formativnu funkciju ima postojanje zajedničkog neprijatelja, spram kojeg se neka grupa određuje. Na tragu Šmita, koji je političko postavljao u sferu javnog neprijatelja, Muf podvlači konstitutivnu ulogu suprotstavljenog *drugog* u samoodređivanju neke zajednice, gde bez „oni“ ne može da postoji „mi“. Treba reći da se ovaj antagonizam kod agonističkih teoretičara ne svodi na animozitet između država, kao što je to slučaj kod Šmita, već između kolektiva koji se grupišu po kriterijumu prijatelj-neprijatelj.

Dve su bitne implikacije koncepta neprijatelja: 1) postojanje suprotstavljenog *drugog* pobija celovitost i jedinstvenost bilo kog identiteta („prisutnost *drugog* sprečava me da budem potpuno ja“ (Camargo, 2013, p. 173) i 2) ako se identitet formira u odnosu prema neprijatelju, konflikt je neizbežna i konstantna činjenica društvenog (političkog) života. Dakle, političko je sapripadno društvenom, te su ova dva termina uzajamno zamenljiva u teorijskom okviru mislilaca agonizma – trvenja na ravni prijatelj-neprijatelj kao i praksa artikulacije koju Ernesto Laclau (Ernesto Laclau) naziva hegemonijom imanentni su životu u društvu (Camargo, 2013, p. 175).¹

Međutim, neki autori problematizuju pretpostavku da će nas svaki kontakt sa *drugim* nužno nagnati na antagonizam – moguće je da bi iskustvo sa suprotstavljenim *drugim* bilo ne-antagonistično (Camargo, 2013, p. 173). Takođe, odnos između identiteta, tj. nedostatka jedinstvenog identiteta i antagonizma čini se

¹ Još jedan mislilac koji pobija razliku između društvenog i političkog jeste Mišel Fuko (Michel Foucault), ukazujući na sveprožimajuće odnose moći, koji „prevazilaze granice države“ i koji su inherentni pojavama poput „tela, seksualnosti, porodice, srodstva, znanja, tehnologije, itd“ (Foucault i Rabinow, 1984, prema Paxton, 2019, p. 32).

circularnim, jer, shvatanje kontingentnosti identiteta, koji zavise od “konstitutivne spoljašnjosti”² ili “neprijatelja” može da dovede do antagonizma (Mouffe, 2000, p. 13). Istovremeno, nepostojanje konflikta (u vidu razgraničenih političkih opcija) onemogućuje formiranje kolektivnog identiteta, što znači da identitet zavisi od postojanja konflikta, a konflikt zavisi od postojanja identiteta.

Klasični pluralisti takođe priznaju konflikt kao neminovnu posledicu postojanja više interesnih grupa, ali se usmeravaju na očuvanje stabilnosti i održavanje sukoba pod kontrolom. U tom cilju, državi i vođama interesnih grupa se pripisuje presudna uloga u očuvanju mira. Međutim, ovo je sporno, jer vlada može da potpadne pod uticaj neke grupe i da pravda njenu prevlast. Medisonovski sistem ustavnih provera i ravnoteža, kao pokušaj sprečavanja monopola neke grupe, takođe je kritikovan, jer je paradoksalno bazirati stabilnost demokratskog sistema na ustavu kao instituciji koja je doneta nedemokratski (Mladenović, 2008, p. 220). Ovakvi kritički uvidi navode Muf na zaključak da su sukobi svojstveni politici, te da je pomirenje u vidu potpune aktualizacije jedinstva ljudi nedostižno (Mouffe, 2000, p. 16). Pluralistička demokratija je zato samo-pobijajući ideal, jer, onoga trenutka kada se postigne stabilnost, pluralizam kao projekat iščezava.

Dalje, prema Muf, pluralistički projekat svodi građanstvo na legalni status, gde se političko iscrpljuje pregovaranjem između interesnih grupa, čime se zapravo onemogućava zajednički identitet među građanima, jer su neka pitanja ili neki predstavnici neminovno isključeni iz agendi interesnih grupa. *Isključivanje* je ovde ključna reč i u skladu je sa nedostacima poliarhije, koje Robert Dal (Robert Dahl) primećuje u *Ko vlada?*, a koje se odnose, između ostalog, na „ekskluziju iz javnih agenda alternativa koje bi, da su postavljene na nju, prevladale (ili bar uticale na ishode politika)“; kao i na alijenaciju konačne kontrole, tj. činjenicu da pluralizam može da otuđi *demos* od konačne kontrole agende davanjem poslednje reči organizovanim interesnim grupama (Krouse, 1983, p. 3). Dal dakle priznaje “drugu stranu moći”, koju su u rasprave političke filozofije uveli Piter Bahrah (Peter Bachrach) i Morton Barac (Morton Baratz), kritikujuću Dalovu analizu elitističkog modela demokratije, podsećajući da se moć ne odnosi samo na praksu donošenja odluka, već i na njeno sprečavanje. Drugim rečima, treba dekonstruisati uticaj moćnih grupa na odlučivanje koje su teme podobne za razmatranje, a koje se ne uzimaju u obzir, što reflektuje ukorenjene vrednosti, mitove i rituale određene grupe, koji formiraju horizont očekivanja legitimnih političkih tema. Prema autorima „Dva lica moći,“ pluralisti prave grešku u usmeravanju na izvršavanje moći, umesto na njegove izvore (Bachrach i Baratz, 1962, p. 3) „proučavajući probleme pre nego vrednosti i pristrasnosti koje su ugrađene u politički sistem /.../“ (Bachrach i Baratz, 1962, p. 5).

² Muf često koristi ovaj termin iz Deridine dekonstrukcije, “konstitutivna spoljašnjost” ili “konstitutivni drugi”, koji se odnosi na činjenicu da „svaki objekat ima u svojoj suštini nešto drugo osim sebe, te da je, posledično, sve konstruisano kao razlika“ (Mouffe, 2000, p. 20). Svaka pojava se određuje preko onoga što nije.

Još jedna kritika pluralističke demokratije koja se naslanja na agonističke uvide jeste činjenica da su resursi političke organizacije nejednako raspodeljeni – društveno deprivilegovane grupe su u nezavidnom položaju u političkoj areni, zbog manjka ili nedostatka sredstava za formiranje i opstanak interesnih grupa. Time se umanjuje reprezentativnost marginalizovanih grupa, te i pluralizam glasova koji se u ovom projektu potenciraju. U tom smislu je ilustrativna sarkastična rečenica: „Nedostatak u pluralističkom raju je što nebeski hor peva jakim naglaskom gornje klase. Verovatno 90 odsto ljudi ne može da se uvuče u sistem za pritisak“ (Schattschneider, 1960, p. 35).

Agonistička kritika Habermasove deliberativne demokratije

Još jedan model demokratije koji teoretičari agonizma kritikuju jeste deliberativna demokratija, a pre svega ona koju zagovara Jirgen Habermas (Jürgen Habermas), čiji je glavni zadatak „uspostavljanje fer deliberativne procedure koja bi omogućila dolaženje do međusobnog slaganja, zasnovanog na racionalnom obrazloženju“ (Janković, 2012, p. 37). Ove procedure karakteristične su za “idealnu govornu situaciju” koja je 1) inkluzivna, tj. ne isključuje nikoga iz učešća u diskusiji, kao ni relevantne informacije; 2) bez prisile, tj. svako slobodno učestvuje u deliberaciji i 3) otvorena i simetrična, tj. svako može da inicira, nastavi ili preispituje diskusiju, kao i same procedure deliberacije (Kapoor, 2002, p. 462). Ono što treba da pokreće diskusiju jeste komunikativna racionalnost, koja se praktikuje kroz pružanje argumenata i kontraargumenata, pri čemu konsenzus treba da se postigne „snagom boljeg argumenta“ (Kapoor, 2002, p. 462). Značajno je pomenuti da Habermas pravi distinkciju između etike, koja se odnosi na domen ličnih shvatanja dobra, i morala, kojim se označava sfera nepristrasnih procedura koje mogu da izrode univerzalna značenja, pri čemu daje prioritet moralnosti. Muf će kritikovati ovu strogu podelu, smatrajući da je supstanca neodvojiva od procedure, jer „procedure uvek obuhvataju supstancijalne etičke privrženosti“ (Mouffe, 1999, p. 749). Dalje, racionalni konsenzus koji Habermas vidi kao cilj deliberacije jeste mit za teoretičare agonizma, jer je svako slaganje političko, tj. isključuje one koji se nisu složili. Konsenzus je za njih iluzija, jer nije stalan i nije sveobuhvatan, već je uvek samo kratkotrajno primirenje konflikta. Međutim, postulirajući slobodu i jednakost kao vrednosti oko kojih bi svi trebalo da se slože u praktikovanju agonističke demokratije, Muf ipak implicira konsenzus oko njihovog priznavanja i zajedničkog shvatanja značenja. U “Demokratskom paradoksu” autorka priznaje da je neki stepen slaganja neophodan u pluralističkim društvima, nazivajući ga “konfliktnim konsenzusom” i vezujući ga upravo za etičko-političke principe kao ograničenja koja nameće liberalna demokratija. Muf očekuje pridržavanje još nekih principa u okviru agonističkog modela, a to su uzajamno poštovanje suprotstavljenih mišljenja (ono što bi Konoli nazvao agonističkim poštovanjem), kao i pravo da se brane svoji stavovi (protivnik ima legitimno pravo da zastupa svoje stavove, a mi da ih napadamo, dok god to ne prevazilazi okvire uzajamnog poštovanja, u

istom simboličkom prostoru). Međutim, ove postavke zavise od konsenzusa koje građani treba da postignu, a protiv kojeg se Muf snažno bori. Ista nužnost konsenzusa primećuje se i u pretpostavljenom definisanju političkog kao sukoba, kao i u univerzalnoj tvrdnji da je antagonizam u društvu nepremostiv. Ova nekonzistentnost u teoriji Šantal Muf može se nazvati performativnom kontradikcijom, jer teorija koja pravi otklon od konsenzusa sadrži principe koji ne bi mogli da se održe bez pretpostavljenog konsenzusa (Knops, 2007).

Pored konsenzusa, za agoniste je utopija i racionalnost koja treba da iznedri opšte slaganje. Prema Muf, Habermas previđa da su razložni argumenti u deliberaciji uvek uronjeni u "forme života" te da, kao takvi, neizbežno imaju i element ne-racionalnog, koji se odnosi na kulturu, vrednosti, mitove, itd. Zato je racionalističko-univerzalistička paradigma u zasnivanju političke teorije na univerzalnim istinama, kao kod Ronalda Dworkina (Ronald Dworkin), Rolsa, Habermasa, osuđena na propast, jer se zanemaruje kontekst koji je sapripadan bilo kojem prosuđivanju. Kao što za agoniste ne postoje fiksni identiteti, tako ne postoje ni unapred date istine, koje su uvek uvrežene u sisteme moći i odražavaju hegemoniku artikulaciju.

Štaviše, može se problematizovati i sam pojam racionalnosti, spram svog konstitutivnog drugog, tj. iracionalnosti – naime, ko definiše određene argumente kao iracionalne i šta ta iracionalnost praktično znači? Tako, odrediti neku osobu kao iracionalnu možda „ne znači reći da ne koristi adekvatno svoje mentalne sposobnosti. To samo znači da ona ne deli u dovoljnoj meri verovanja i prohteve sa nekim, da bi konverzacija o spornoj temi bila plodna“ (Rorty, 1997, prema Mouffe, 2000, p. 65). Ipak, možemo da primetimo da Muf, pokušavajući da legitimise svoj opis političkog, navodi razloge, čime se pretpostavlja da je moguće usvojiti njenu koncepciju agonističkog modela na osnovu racionalnih argumenata. Ovo je još jedna performativna kontradikcija, jer se istovremeno kritikuje deliberativno oslanjanje na racionalnost (Knops, 2007, p. 116). Međutim, ovakvo određenje agonističke demokratije ostavlja prostor za zabrinutost povodom nedostatka deliberacije i racionalnog konsenzusa u agonističkoj demokratiji, sa prostim slaganjem kao jedinim kriterijumom legitimnosti (Kapoor, 2002, p. 473). Naime, posledica koju bi ovakav nediskutovan konsenzus mogao da proizvede jeste uspostavljanje autoritarnog režima, ili nemoralnih (intuitivno nemoralnih) praksi koje bi mogle da zažive zahvaljujući opštem odobravanju. Muf nije u poziciji da u okviru svoje agonističke teorije da prednost jednom pre nego drugom režimu istine, ali se mogu zamisliti razmere nepravde i kršenja ljudskih prava koje nedostatak racionalne deliberacije može da izazove. Stoga se može postaviti pitanje: „Šta dozvoljava Muf da kritikuje, recimo, ksenofobiju, ili da proceni između Gandijevog i neoliberalnog environmentalizma“ (Kapoor, 2002, p. 474)? Agonistički model demokratije bi trebalo da se suoči sa imoralizmom i relativizmom koje, bar u principu, implicira.

Iako se Muf i teoretičari slične provenijencije protive proceduralizmu u deliberativnom modelu demokratije, jer se procedurama zanemaruju supstancijalni

elementi ličnih koncepcija dobra, kao i uverenja, vrednosti, itd., čini se da, bez institucionalizovanih procedura, nema garanta da će se građani pridržavati uspostavljenih pravila, tj. nema garanta njihove legitimnosti. Ovaj institucionalni deficit može upravo da sruši demokratski poredak, jer nam, paradoksalno, trebaju hegemoni koji će održavati stabilnost poretka, da se on ne bi izmetnuo u svoju suprotnost (tiraniju ili opšti antagonizam). Za razliku od deliberativne demokratije, gde utvrđeni procesi deliberacije predstavljaju osnovu legitimnosti, u agonističkom modelu pravila nisu razrađena (osim par ograničenja, poput slobode i jednakosti), a čak i kada se izaberu, niko ne garantuje da će ih se svi pridržavati. Ovde je na delu klasična dilema zatvorenika, primenjena na agonističku demokratiju, gde se može zamisliti da bi svi prošli bolje ukoliko se ponašaju u skladu sa uspostavljenim pravilima tolerantnog sukobljavanja, ali ništa ne obezbeđuje njihovo opšte poštovanje. Ipak, Muf traga za održanjem stabilnosti agonistički shvaćenog demokratskog poretka, postavljajući uslove slobode i jednakosti kao nužne za praktikovanje agonističke demokratije.

Neki autori smatraju da Habermasova diskurzivna teorija demokratije (deliberativna demokratija) bolje objašnjava konflikt od agonističke demokratije, jer deliberacija konstituiše sukob, ako je razumemo kao govorne činove usmerene ka pretenzijama na važenje (Erman, 2009, p. 1041). Naime, konflikt ne može da izbije ukoliko građani ne dele neke vrednosti oko kojih se spore, tj. ukoliko nemaju zajedničko normativno razumevanje konfliktne situacije, a to podrazumeva određenu deliberaciju u kojoj se kristališu preferencije i koncepcije dobra. Muf se zato može zameriti što, fokusirajući se na empirijski aspekt sukoba, zanemaruje njihov normativni element (ljudi moraju da znaju šta je zalog). Štaviše, izgleda da je racionalni konsenzus neophodan i pri formiranju zajedničkog simboličkog polja, koje treba da poveže različite etičke diskurse, što bi isto podrazumevalo deliberaciju oko prihvatanja nekog skupa pravila koja će regulisati agonističku praksu. Ukratko: „Nedostatak deliberacije, argumentovanja i razboritog konsenzusa predstavljao bi veći gubitak no što bi to zastupnici radikalnog pluralizma pretpostavljali“ (Sladeczek, 2010, p. 78).

Kritike agonističke demokratije i pokušaj integracije sa deliberativnim modelom

U ovom delu ću izneti još neka kritička razmatranja agonističke demokratije, te predstaviti pokušaj međusobnog približavanja agonizma i deliberativne demokratije u jedan dijalektički okvir. Pre svega, ako se zadržimo na zalaganju agonističke teorije za poštovanje legitimnog prava neistomišljenika da brane svoje ideje, dok god ne pozivaju na nasilje, nameće se pitanje koliko je realno uvažavati dijagonalno suprotstavljene stavove, bez rizika od otvorenog sukoba. Šta ako u domen javnog diskursa uđu pitanja o ljudskim pravima, socio-ekonomskoj organizaciji ili, u konačnici, bilo koja tema koja kod određene grupe ljudi mobiliše snažna osećanja? Eskalacija konflikta u ovakvim okolnostima lako je zamisliva. Odgovor Muf na pitanje da li možemo tolerantno da komuniciramo sa svima tiče se njene

distinkcije protivnik-neprijatelj; naime, sa onima koji ne dele isto simboličko polje nema smisla upuštati se u razmenu ideja, jer nema istih ograničenja koja regulišu prijateljsko nadmetanje. Međutim, neki autori dovode u pitanje tezu da sa neprijateljima nemamo zajednički simbolički okvir, ukazujući na logičku nemogućnost percipiranja nekog spora kao konflikta ukoliko nema zajedničkog lingvističkog konteksta, ili prosto razumevanja između dva suprotstavljena tabora (Erman, 2009, p. 1046). Drugim rečima, „/.../ kako bi akteri mogli da imaju pristup antagonizmu ako ne dele nikakav simbolički prostor? Kako bi znali da je *drugi* neprijatelj kojeg treba uništiti a ne prijatelj“ (Erman, 2009, p. 1048)? Dalje, ukoliko se ne pretpostavi razumevanje između konfliktnih strana, kako je moguća transformacija antagonističkih odnosa u agonističke? Kako možemo da očekujemo da će neprijatelji, koji nisu delili etičko-političke principe sukobljavanja, odjednom prihvatiti ista pravila i koegzistirati u istom simboličkom prostoru?

S druge strane, čak i da možemo da uđemo u tolerantnu konverzaciju sa svima, pitanje je da li to treba da uradimo. Možda bi se označavanjem pseudo-naučnih, iracionalnih stavova kao legitimnih protivnika umanjila efikasnost rada institucija, izgubilo značajno vreme na pobijanje nelogičnih argumenata, te znatno pogoršao kvalitet javne deliberacije (Aytac, 2020). Agonističkoj teoriji Muf nedostaju granice politizacije, posebno imajući u vidu opasnost od politizovanja pseudonauke. Ono što manjka jeste pre-politički diskurzivni prostor u kojem bi se mogle izneti objektivne činjenice, ili bar podrazumevanje epistemičkih vrednosti (poput poštovanja naučnih istina) kao pravila agonističko-demokratske igre. Ovaj problem nedostatka normativnih ograničenja legitimizaciji suprotstavljenih stavova Ugur Ajtač naziva problemom suviše permisivnog pluralizma (Aytac, 2020).

Bez institucija koje bi garantovale stabilnost u društvu koje se upravlja po principima agonizma, teško je očekivati održivost ovog modela u praksi. Potreban je institucionalni dizajn koji bi sprečio monopolizaciju javnog diskursa od strane privilegovanih grupa i hegemonsku reartikulaciju, te posledične konflikte koji mogu da eskaliraju u nasilje. Pored toga, da bi se ustalila tolerancija, potrebne su institucije koje bi promovisale takve vrednosti i podsticale građane da ih se pridržavaju: „Vizija interkulturalnog praktikovanja agonističkog poštovanja i kritičke responzivnosti između suprotstavljenih identiteta povezanih višestrukim lancima interesa, međuzavisnosti i sećanja ne govori ništa o tome kako bi agonističke institucije mogle da pomognu u učvršćivanju i održavanju takvog poštovanja“ (Paxton, 2019, p. 13).

Performativnu kontradikciju, primetnu u agonističkom oslanjanju na konsenzus dok se kritikuje ideal slaganja u deliberativnoj demokratiji, Muf pokušava da eliminiše priznajući da je nužan “konfliktni konsenzus“, koji se odnosi na saglašavanje oko pravila liberalno-demokratske igre. Ovaj konsenzus je stoga parcijalan, te bi, kao takav, mogao da bude manje ili više parcijalan. Iz toga sledi da je bar konceptualno moguć konsenzus koji je u najmanjoj meri parcijalan i koji se približava univerzalnom (Knops, 2012). Sličan argument nalazimo kod Eve Erman

(Eva Erman), koja tvrdi da iz činjenice da je svako slaganje prožeto odnosima moći ne sledi da su svi konsenzusi jednako neopravdani (Erman, 2009). Dakle, agonistički model demokratije ne uspeva u nameri da izbriše potrebu za konsenzusom, a ustupak u vidu konfliktnog konsenzusa samo otvara mogućnost dalje univerzalizacije saglasnosti.

Ipak, ovako konceptualizovana dinamika konflikta ne izuzima mogućnost dalje polarizacije i sukobljavanja u društvu, koje, jednom priznato, može da eskalira. Istu bojazan izražava Mihal Sladeček (Michal Sladeček), smatrajući da „postoji još jedna realna opcija diverzifikovanog građanstva, a to je nekomunikacija i separacija zajednica /.../“, koje mogu da dovedu do „legitimizacije nepravednog postupanja prema članovima u pojedinačnim užim zajednicama, do paralize ostvarivanja zajedničkog dobra i pretnje raspada političke zajednice“ (Sladeček, 2010, p. 77). Čini se da, bar u principu, agonistička demokratija može prouzrokovati iste posledice kao i klasična pluralistička demokratija koju kritikuje, ako dođe do sloma zajedničkog polja značenja. Paradoksalno, izgleda da je za realizaciju agonističkog projekta, koji se protivi bilo kakvom monopolu nad javnim diskursom („svako uspostavljanje diskursa je autoritaran čin“ (Kapoor, 2002, p. 464)) potreban upravo garant očuvanja značenja, neki gospodar označitelj (ili konsenzus), da se ne bi pretvorio u antagonizam.

Još jedno sporno mesto u vezi sa agonističkim pristupom demokratiji, koji se naslanja na prethodnu kritiku, jeste problematičan odnos između pluralizma vrednosti (i reprezentativnosti) i stabilnosti u demokratiji. Praktično pitanje za zagovornike agonizma bi stoga bilo šta bi čuvalo stabilnost u društvu radikalnog pluralizma. Odgovor koji se naslućuje, a koji se tiče zajedničkih liberalno-demokratskih pravila, nije dovoljan, jer ljudi mogu različito da shvataju značenje tih ograničenja. Takođe, koliko bi bile efikasne institucije koje bi trebalo da kanališu kolektivne strasti, imajući u vidu da bi neke od njih bile međusobno dijametralno suprotstavljene, ukoliko predstavljaju prostor izražavanja radikalno drugačijih stavova? Istini za volju, sa ovim problemom se suočava i klasični pluralizam, te kritika nije specifična za agonizam, ali jeste izazov na koji treba da odgovori.

Najzad, nameće se pitanje koliko je radikalni pluralizam zapravo radikalan. Muf se drži liberalno-demokratskih kriterijuma pluralnosti, uspostavljajući ova ograničenja kao uslove održanja pluralizma za koji se zalaže. Dakle, njen subverzivni projekat je pre legitimizacija liberalno-demokratskih tekovina, nego alternativa koja radikalno menja odnose moći ili demokratske principe. Ovu tenziju između liberalizma i pluralizma kod Muf primećuju još neki autori: „S jedne strane, Muf prepoznaje kako određene crte liberalizma predstavljaju prepreke povećanoj pluralizaciji, međutim, s druge strane, liberalizam takođe nužno uslovljava postojanje pluralizma“ (Frederiksen, 2010, p. 30).

Nakon iznetih kritika agonističkog pluralizma sada ću se zadržati na pokušaju približavanja agonističkog i deliberativnog modela demokratije preko sličnosti filozofija jezika Ludviga Vitgenštajna (Ludwig Wittgenstein) i Habermasa. Kriti-

kujući pretpostavku deliberativnog modela da je moguće, uz pomoć racionalnih argumenata, ostaviti partikularne interese po strani i postignuti konsenzus koji će u najvećoj mogućoj meri odražavati grupni interes, Muf se poziva na Vitgenštajnov koncept "formi života", koje označavaju neminovnu ukorenjenost ljudi u prakse svoje kulture. „Ono što je *razumno* ne može da se karakteriše nezavisno od *sadržaja* određenih ključnih sudova“ (Mouffe, 2000, p. 65). Međutim, Vitgenštajn dozvoljava da osoba iz jedne forme života može da razume osobu iz druge forme života, pomoću činova objašnjavanja, koji se ponavljaju i modifikuju sve dok se ne postigne razumevanje između dve osobe. Ovo podseća na Habermasov opis procesa deliberacije, koji podrazumeva pravljenje pretenzije na važenje osobe A, koja odslikava razumevanje sveta neke osobe (forma života); ako osoba B odbije iskaz osobe A, ona pruža razloge koji treba da ubede osobu B da prihvati pretenziju. Ovaj proces takođe obuhvata menjanje argumenata i kontraargumenata, koji su zavisni od iskaza osobe A ili B (Knops, 2012, p.161). Dakle, ukoliko neko ne pripada određenoj formi života i nije upoznat sa praksom karakterističnom za neku grupu, on može da zatraži objašnjenje, koje podrazumeva pružanje razloga i podseća na učenje nekog jezika; ukoliko korišćeni termin ne rezonuje sa sagovornikom koji i dalje ne razume, termin se menja i prilagođava, stvarajući intersubjektivno značenje, koje je karakteristično i za deliberativnu demokratiju. Ovim se Vitgenštajnova praksa objašnjavanja i Habermasova deliberacija značajno približavaju, otvarajući put ka mogućnosti integracije agonizma i deliberativne demokratije (Knops, 2007, p. 121-122).

Pored Vitgenštajna, Muf se poziva i na Deridinu post-strukturalističku teoriju, pre svega na koncept *neodlučivosti*, kojim se označava element rizika i nepredvidljivosti u svakom procesu donošenja odluka (Knops, 2007, p. 124). Momenat neodlučivosti, prema Muf, pokazuje da racionalni konsenzus nije moguć, jer „nikad ne možemo biti potpuno zadovoljni da smo napravili dobar izbor“, te, „svaki konsenzus izgleda kao stabilizacija nečega suštinski nestabilnog i haotičnog“ (Mouffe, 2000, p. 136). Endru Knops (Andrew Knops) primećuje da je ovaj Deridin pojam sličan Habermasovoj *pogrešivosti*, kao mogućoj prirodi svakog konsenzusa, koji, stoga, mora ostati otvoren za preispitivanje. Činjenica da odluke uključuju element neodlučivosti ne povlači nemogućnost postizanja racionalnog konsenzusa, jer se priznaje njegova pogrešivost i naglašava potreba za preispitivanjem (Knops, 2007, p. 124). Dakle, vidimo da deliberativni model priznaje neke pretpostavke agonističke teorije, te da dva pristupa ne moraju da budu nekompatibilna. Ako bi agonistička demokratija priznala konsenzus iz deliberativne demokratije, rešile bi se brojne navedene kontradikcije i postigla koherentnost teorije. S druge strane, deliberativni model bi, većim fokusom na element konflikta i odnose moći koji su inherentni svakom društvenom životu, doprineo većoj reprezentativnosti suprotstavljenih grupa i, posledično, inkluzivnijem konsenzusu.

Zaključak

U ovom radu sam nastojala da izložim i kritički analiziram agonističke prigovore pluralističkom i deliberativnom modelu demokratije u radu Šantal Muf. Njena agonistička teorija nas podseća na promišljanje odnosa moći i isključenja koji su deo svakog postizanja konsenzusa, kao i na kontekst koji ima znatan upliv na opisanje nekih stavova kao iracionalnih ili nedostojnih javne diskusije. Prema njenim rečima: „Da bismo razumeli *političko* kao sveprisutnu mogućnost antagonizma, moramo se uhvatiti u koštac sa nedostatkom konačne osnove i priznati dimenziju neodlučivosti koja prožima svaki poredak“ (Mouffe, 2005, p. 17). Međutim, ova konceptualizacija funkcionisanja društva sa dimenzijom antagonizma koja mu je imanentna i koja, po agonističkom modelu, treba da se sublimiše kroz tolerantno sukobljavanje, ne pruža nam smernice za praktičnu primenu agonizma. Nije sasvim jasno kako bi se antagonizam preinačio u agonizam, polazeći od pretpostavke da “neprijatelji“ ne dele simbolički poredak “legitimnih protivnika“, niti koje institucije bi trebalo da nadgledaju ovaj proces transformacije kao i održanje agonističkog poštovanja. Pored institucionalnog deficita, agonistički model demokratije Muf, čini se, mora da pretpostavi konsenzus zarad teorijske konzistentnosti. Naime, na nekoliko mesta se kritikuju crte deliberativne demokratije, poput konsenzusa ili racionalnosti, dok se istovremeno implicitno pretpostavlja slaganje građana oko određenih političkih vrednosti, ili se pružaju razlozi u izlaganju agonizma, pretpostavljajući da se agonistički model može prihvatiti ubeđivanjem. Najzad, pojmovi filozofa na koje se poziva Muf u svom izlaganju agonističkog modela demokratije mogu da se približe reinterpetiranim pojmovima filozofa koji zastupaju deliberativni model. Tako, Vitgenštajnovu *objašnjenje* liči na Habermasovu *deliberaciju*, a Deridina *neodlučivost* na Habermasovu *pogrešivost*, otvarajući put integraciji ova dva pristupa.

REFERENCE:

- Aytac, U. (2020). On the limits of the political: The problem of overly permissive pluralism in Mouffe's agonism. *Constellations*, [Advance Online Publication], 1-15. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12525>
- Bachrach, P., & Baratz, M. (1962). Two faces of power. *The American Political Science Review*, 56(4), 947-952.
- Camargo, R. (2013). Rethinking the political: A genealogy of the “antagonism” in Carl Schmitt through the lens of Laclau-Mouffe-Žižek. *The New Centennial Review*, 13(1), 161-188.
- Connolly, W. (2004). Response: Realizing agonistic respect. *Journal of the American Academy of Religion*, 72(2), 507-511.
- Crouch, C. (2000). *Post-democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Erman, E. (2009). What is wrong with agonistic pluralism? Reflections on conflict in democratic theory. *Philosophy & Social Criticism*, 35(9), 1039-1062.
- Flynn, B. (2005). *The philosophy of Claude Lefort: Interpreting the political*. Evanston: Northwestern University Press.
- Frederiksen, J. (2010). *Radical democracy or symptomatic closure: an immanent critique of Chantal Mouffe's agonism* [Doktorska disertacija, Faculty of the Graduate School of Vanderbilt University]. E-thesis of the Graduate School of Vanderbilt University <https://etd.library.vanderbilt.edu/etd-03312010-131345>
- Janković, I. (2012). Deliberativna demokratija – istorija jedne ideje. *Theoria* 55(2), 187-202.
- Kaningam, F. (2003). *Teorije demokratije*. Beograd: Filip Višnić.
- Kapoor, I. (2002). Deliberative democracy or agonistic pluralism? The relevance of the Habermas-Mouffe debate for third world politics. *Alternatives: Global, Local, Political*, 27(4), 459-487.
- Knops, A. (2007). Debate: agonism as deliberation – on Mouffe's theory of democracy. *The Journal of Political Philosophy*, 15(1), 115-126.

- Knops, A. (2012). Integrating agonism with deliberation – realizing the benefits. *Filozofija i društvo*, 23(4), 151-169.
- Krouse, R. (1983). Some (further) dilemmas of pluralist democracy. *Yale Law and Policy Review*, 2(1), 167-178.
- Lacan J. (1993). *The Seminar of Jacques Lacan, Book III, The Psychoses, 1955–1956*. London/ New York: Routledge.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2001). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics* (2nd ed.). London/ New York: Verso.
- Lefort, C. (1989). *Democracy and political theory*. Cambridge: Polity Press.
- Lipset, S. M. (1960). *Political man*. New York: Doubleday.
- Mouffe, C. (1999). Deliberative democracy or agonistic pluralism? *Social Research*, 66(3), 745-758.
- Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. London/ New York: Verso.
- Mouffe, C. (2005). *On the political*. London/ New York: Routledge.
- Mladenović, I. (2008). Savremene teorije demokratije. *Filozofija i društvo*, 19(1), 217-244.
- Paxton, M. (2019). *Agonistic democracy. Rethinking political institutions in pluralist times*. London/ New York: Routledge.
- Schattschneider, E. E. (1960). *The sovereign people: a realist's view of democracy in America*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Sladeček, M. (2010). Demokratija: Između esencijalno spornog pojma i agonističke prakse: Konoli, Muf, Tjuli. *Filozofija i društvo*, 21(1), 65-87.
- Stavrakakis, Y. (2014). The return of “the people”: Populism and anti-populism in the shadow of the European crisis. *Constellations*, 21(4), 505-517
- Wenman, M. (2003). What is politics? The approach of radical pluralism. *Politics*, 23(1), 57-65.
- Wenman, M. (2013). An ethos of agonistic respect: William E. Connolly. U *Agonistic Democracy: Constituent Power in the Era of Globalisation* (pp. 99-136). Cambridge University Press.
- Worsham, L., & Olson, G. (1999). Rethinking political community: Chantal Mouffe's liberal socialism. *JAC*, 19(2), 163-199.

Agonistic critique of deliberative and pluralist democracy in the work of Chantal Mouffe

Kristina Vasić

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Serbia

Agonism, which emphasizes the importance of conflict in politics, can be opposed to classical pluralism and deliberative democracy, although there are attempts at its reconciliation with the deliberative model. The aim of this essay is the analysis of political theory, which emphasizes agon (contest, Greek) as an inherent characteristic of politics, which should not be eradicated or suppressed into the private domain, but rather acknowledged and treated within the framework of liberal democracy. I will focus on the agonistic model of democracy offered by Chantal Mouffe, as one of the most influential theoreticians in this area. This essay will concentrate on the agonistic critique of the two mentioned models of democracy, questioning its justifiability and considering the alternative presented as agonism. Finally, I will present an attempt at integration of deliberative and agonistic democracy.

Key words:

agonism, Chantal Mouffe, deliberative democracy, pluralism
